

ERFGOED BRUSSEL

December 2016 | N° 21

Dossier **VICTOR BESME**

Varia **HET WATERLOO MEMORIAL TE EVERE**
HET HAPHUIS

GODIVA
Chocolaterie

DE SINT-GILLISKERK

KRONIEK VAN DE RESTAURATIE VAN EEN BESCHERMD GEBOUW (1997-2008)

FRANÇOISE BOELENS

ARCHITECT, DIRECTIE MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Koor van de Sint-Gilliskerk in Sint-Gillis. Ter hoogte van het eerste register zijn de motieven hersteld met de sjabloontechniek, terwijl de figuratieve schilderijen ter hoogte van het tweede register vrij zijn gemaakt (A. de Ville de Goyet, 2016 © GOB).

Om aan de snelle bevolkingstoe- name tegemoet te komen werd mid- den 19de eeuw beslist om een nieuwe kerk te bouwen in Sint-Gillis. De lei- ding en de uitvoering van het project werden aan Victor Besme toever- trouwd. De werken vonden plaats van 1866 tot 1878, met een onder- breking van 1867 tot 1875 wegens een geschil tussen de kerkfabriek en de aannemer. Het nieuwe gebouw werd opgetrokken in de eclectische stijl van de 19de eeuw; de hoofdgevel met een toren werd hoofdzakelijk uit Savonnièresteen opgetrokken, ter- wijl de rest van de kerk, ingesloten door een vrij dicht stedelijk weefsel, in baksteen werd uitgevoerd.

.....

GESCHIEDENIS VAN DE BESCHERMING EN DE RESTAURATIE

Meer dan een eeuw lang werd de kerk verwaarloosd. Rond 1990 bleek dat de slijtage van sommige struc- turen en de overvloedige water- insijpeling verscheidene bouw- elementen hadden beschadigd, in die mate zelfs dat ze een gevaar voor de openbare veiligheid vorm- den. Ook de interieurdecoratie had hier zwaar onder te lijden. De eerste aanzet tot restauratiewerken tref- fen we aan in een rapport dat in 1997 werd opgesteld door de architecten A. Dupont en J. L. Vanden Eynde en het studiebureau R. Greish. Zij moesten in opdracht van de gemeente Sint-Gillis onderzoeken of het opportuun was de kerk te restaureren (geschatte kostprijs ongeveer 2.100.000 euro), dan wel ze af te breken en herop te bou- wen (geschatte kostprijs ongeveer 3.300.000 euro). Ze pleitten voor het behoud van het gebouw, omdat ze van oordeel waren dat "een alge- mene reparatie weliswaar nodig is maar dat de schade beperkt blijft in verhouding tot de omvang van het gebouw. Niets in de fysieke toestand

van het gebouw kan de afbraak ervan, zelfs gedeeltelijk, rechtvaar- digen. Enkel de geraamde kostprijs zou tot een dergelijke beslissing kunnen leiden." De financiële balans helde in elk geval naar een restau- ratie over. Daar restauratiewerken aan een beschermd gebouw door het Gewest ten belope van 80% van het bedrag worden gesubsidieerd¹, besliste de gemeente in maart 1991 om de bescherming van de kerk aan te vragen. De procedure, gestoeld op een rapport van het Sint-Lukas Archief en een gunstig advies van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML), werd in 1995 afgerond, toen de regering de totaliteit van het gebouw beschermde.

De restauratie werd bestudeerd door het team dat de eerste ana- lyses doorvoerde. Men wou zich in eerste instantie beperken tot de hoogstnoodzakelijke ingrepen om het gebouw opnieuw functioneel te maken: zorgen voor een gezonde en waterdichte buitenschil (dak en gevels), de door huiszwam aange- taste structuren behandelen, de beschadigde elementen restaure- ren en het verlichtingssysteem vernieuwen. Toen tijdens de uitvoering van de werken bleek dat extra ingre- pen nodig zouden zijn, werd een tweede, grondigere restauratiefase van de interieurdecoratie aangevat. Uiteindelijk liep de totale kostprijs van de restauratie tussen 1995 en 2010 op tot bijna 4.250.000 euro.

.....

DRINGENDE WERKEN

De precieze afbakening van de wer- ken mondde uit in vier aanbested- ingsaanbestedingen², die werden uitgeschreven door de gemeente, de bouwheer. Men besliste om met aparte loten te werken in de hoop gespecialiseerde bedrijven aan te trekken, maar toch koos de gemeente vooral voor

algemene aannemers, die de meer gespecialiseerde werken op hun beurt uitbesteedden.

Eerst werden de daken hersteld en werd het pleisterwerk aan de voorzijde vernieuwd. Tijdens deze fase kwamen de bijzondere bouw- kundige opties van Victor Besme aan het licht. Zo was het gebinte niet van hout, zoals traditioneel het geval was, maar van metaal, en had het heel wat specifieke vervormin- gen ondergaan. Er diende een sys- teem met schuifconsoles te worden geplaatst om de torsie van de gor- dingen op te lossen, een fenomeen dat was ontstaan ter hoogte van hun inklemming in de muren om hun uitzetting te vermijden. Uit bijkomende studies bleek tevens dat de vervormingen van de dakstoelen ter hoogte van de voorlaatste travee van het middenschip waren veroorzaakt door het stilleggen van de bouw van de kerk tussen 1867 en 1875. Daarom werd geopteerd voor een nieuwe driehoeksbevestiging van de metalen gordingen, en niet voor de oorspronkelijk geplande, globale versterking. Opmerkelijk is ook dat de gewelven niet uit baksteen of steen zijn opgetrokken, maar uit stuc die werd aangebracht op een fijn houten geraamte. Hierdoor waren de gewelven nauwelijks bestand tegen waterinsijpeling, erg vatbaar voor huiszwamaantasting en bijzonder broos.

In de studie van de ingrepen op de gevels stond de bescherming van de gebrandschilderde ramen centraal. Met uitzondering van de ramen van de hoge beuk, die uit gewoon glas-in-lood bestonden, was de hele kerk – in opeenvol- gende fasen³ en dankzij de giften van de parochianen – versierd met gehistorieerde glasramen gemaakt door het atelier H. Dobbelaere. Om budgettaire redenen voorzag het oorspronkelijke bestek slechts

bepaalde ramen te beschermen met een voorzetraam, namelijk alleen die glaspartijen die gedemonteerd moesten worden omdat hun middenstijlen waren gebarsten – een gevolg van de spanningen die ontstonden door de beschadiging van de dwarsroeden. Deze benadering echter zou zowel buiten als binnen de kerk hebben geleid tot een verschillend uitzicht tussen de glasramen 'met voorzetraam' (vooruitgeschoven in hun muuropening) en de onbeschermden ramen. Een specifieke studie⁴ gewijd aan deze problematiek en uitgevoerd in opdracht van de Directie Monumenten en Landschappen (DML), kwam tot de conclusie dat de middenstijlen van 32 glasramen op 42 in slechte staat waren en dat de dwarsroeden niet door de middenstijlen liepen. Enkel het geheel van glasramen in de gevel aan het voorplein (drie muuropeningen) leek voor een aparte behandeling in aanmerking te komen. Daarenboven waren tijdens de laatste herstelling van de glasramen in 1958 nieuwe gebreken ontstaan. Toen uiteindelijk duidelijk werd dat bijna alle kwaliteitsvolle glasramen gedemonteerd moesten worden om de middenstijlen te vervangen, werd de systematische plaatsing van voorzetrampen weerhouden. Hoewel de grote effen glasbladen van deze voorzetrampen het uitzicht van de gevels ingrijpend zouden wijzigen, koos men toch voor deze oplossing, rekening houdend met het feit dat de gevels van de zijbeuken bijna volledig in het stedelijke weefsel zijn ingebed. De uitvoering van de restauratiewerken was bijzonder verzorgd: de dwarsroeden werden in brons uitgevoerd om het uitzicht te verfraaien. De meerprijs hiervan werd gecompenseerd door het vensterlood van de hoge beuk te vervangen, in plaats van het te restaureren zoals oorspronkelijk gepland.

Afb. 1

Motieven met engelenhoofden in het eerste register van het koor. Links, het vrijgemaakte motief; rechts, het motief hersteld met de sjabloontechniek in het koor van de Sint-Gilliskerk (A. de Ville de Goyet, 2016 © GOB).

Naarmate de restauratie vorderde, werd duidelijk dat de voorziene opdeling in vier loten nadelig was voor een goed verloop van de werken: zo konden de bedekkingselementen op de aansluiting van de daken en de gevels niet volledig volgens de regels van de kunst worden uitgevoerd omdat de gevelstenen niet tijdig waren behandeld. Het herhaaldelijk herplaatsen van de steigers bleek evenmin efficiënt. Uit het toezicht op de werken bleek dat het onmogelijk was het interieur van de kerk in de toestand te laten waarin het zich na de eerste vier restauratiecampagnes bevond: het zag er al te verkommerd uit en de laatste laag latexverf was bijna overal afgebladderd. Het interieur was ook sterk vervuild geraakt door het stof dat de werken hadden veroorzaakt, terwijl het contrast tussen de zwaar vervuilde bewaarde bepleistering en de vernieuwde witte en onbeschilderde delen erg storend was. Daarom suggereerde de gemeente een volgende restauratiefase die zich vooral op het interieur moest toespitsen.

STUDIES EN RESTAURATIE VAN DE INTERIEURDECORATIE

Uit een eerdere studie van de interieurdecoratie van de kerk⁵ waarnaar de KCML verwees in een van haar eerste adviezen uit 1994, bleek dat op een monochrome laag muurkalk bedekt met drie kleurlagen in 1923 motieven waren aangebracht door schilder A. Gramberen, die in 1959 nog werden opgeknapt, maar uiteindelijk verdwenen waren onder een uniforme verflaag.

Om de precieze opeenvolging van de afwerkingslagen te achterhalen, bestelde de DML een stratigrafische studie bij Chr. Bertrand en L. Van Dijck, conservatoren-restauratoren gespecialiseerd in muurschilderingen. Hun onderzoeken brachten een complexe maar bijzonder rijke toestand aan het licht. In bepaalde gevallen betroffen de opeenvolgende ingrepen niet de hele kerk maar bleef de nieuwe decoratieve behandeling beperkt tot

bepaalde zones, terwijl de rest van het interieur zijn vroegere uitzicht behield. Om een beter inzicht in deze problematiek te krijgen, werd een begeleidingscomité opgericht waarin de vertegenwoordigers van de gemeente, de architecten belast met de werken, de kerkfabriek, het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK), de KCML en de DML zetelden. Beetje bij beetje bakende dit comité, bijgestaan door Chr. Bertrand en L. Van Dijck, het precieze doel van de schilderwerken af. Om budgettaire redenen bleek het onmogelijk de met motieven beschikbare laag volledig te restaureren.

Er werd bijgevolg beslist een beroep te doen op twee verschillende bedrijven⁶: een huisschildersbedrijf voor de monochrome vlakke tinten en een ander bedrijf voor de restauratie van de motiefschilderingen in bepaalde zones. Daarna moest worden beslist welke laag zou worden vrijgemaakt en hoe groot de te behandelen zones moesten zijn. Men weerhield daarbij het voorstel van de conservatoren-restauratoren: de meest recente motieven, die van goede kwaliteit waren, zouden worden vrijgemaakt. Zo bleven de drie oudere polychrome lagen bewaard. De interventies waren elkaar vrij snel opgevolgd (van 1923 tot 1959) waardoor het verschil zo miniem was dat een verdere terugkeer in de tijd niet noodzakelijk was. Op basis van de kostenraming voor de verschillende opties (nieuw schilderwerk of restauratie), opteerde men er uiteindelijk voor om alleen de ruimten met de interessantste motieven vrij te leggen: de eerste twee registers (tot aan de vensters) van de vijf traveeën van het koor, de twee timpanen van het dwarsschip (met aan de noordkant een *Verrijzenis* en aan de zuidkant de legende van Sint-Gillis) en de twee zijkapellen. Door ook delen van het dwarsschip in het restauratieproject op te nemen, ontstond een mooie overgang tussen de monochrome delen van de beuken en de kleurrijke

motieven van het koor. De rest van de kerk was versierd met schijnvoegen en loofwerk ter hoogte van de sluitstenen en werd in één geprononceerde tint gelaten die harmonieerde met de warme kleuren van de gerestaureerde delen.

Twee tegenslagen wogen evenwel op de uitvoering van de werken. Vooreerst ondervonden B. Delmotte en J. Verbeke grote problemen om de fraaie, met de sjabloontechniek uitgevoerde motieven van engelenhoofden ter hoogte van het koor vrij te leggen (afb. 1). Omdat ze waren uitgevoerd én overschilderd in olieverf, zaten deze twee lagen sterk aan elkaar vastgehecht, waardoor de motieven niet bestand waren tegen de trekkracht waarmee de eerste overschildering werd verwijderd. De analyse van de compositie van de lagen door het laboratorium van het KIK leverde geen nuttige informatie op die het onderzoek vooruit kon helpen. Op vraag van de DML voerden de auteurs van de voorstudie bijkomende tests uit die het mogelijk maakten een methode in twee fasen uit te werken: eerst de verwijdering van de laatste overschilderingen met stoom, aceton of oplosmiddelen, vervolgens de verwijdering van deze laag door middel van oplosmiddelen.

De restauratiewerken kregen met een tweede tegenslag te kampen toen bleek dat een grote barst in het metselwerk – zonder structurele oorzaak, want de bewegingen waren gestabiliseerd –, ter hoogte van het zuidelijke timpaan van het dwarsschip, heel grof was gedicht tijdens de werken van Lot II, en dat deze barst bovendien door de figuur van koning Flavius Wamba liep. De barst werd opnieuw gedicht met een dunnere en zachtere dunpleister, terwijl de lacunes werden opgevuld met een neutrale monochrome kleur genuanceerd met de *tratteggio*-techniek.

Vertaald uit het Frans.

NOTEN

- 1 Krachtens het Regentsbesluit van juli 1949 met betrekking tot de tussenkomst van de staat inzake de subsidiëring van de uitvoering van werken door de provincies, gemeenten, verenigingen van gemeenten, commissies voor openbare onderstand, kerkfabrieken en verenigingen van polders of afwateringen: subsidie gebaseerd op de kostenraming van de werken; tussenkomst vastgelegd op 60% vermeerderd met 20% die overeenstemt met het deel van de ex-Provincie; met 7% algemene kosten en met het btw-tarief.
- 2 Lot I (gebinten en daken) werd toegekend aan de firma Monument-Vandekerckhove voor een bedrag van 473.380,25 euro (werken: februari 1997 - juli 1998); Lot II (restauratie van het pleisterwerk en van de gewelven in stuc) werd toegekend aan de firma Maurice Delens/Art voor een bedrag van 73.906,05 euro (werken: juni 1997 - april 1999); Lot III (ruwbouw en afwerking: gevels en glas-in-loodramen) werd toegekend aan de firma Sintra voor een bedrag van 1.160.796,01 euro (werken: januari 2000 - oktober 2001); Lot IV (elektriciteit) werd toegekend aan de firma Sotrelco voor een bedrag van 121.191,07 euro (werken: maart 2001 - oktober 2001).
- 3 De glasramen van het koor werden in 1879 geplaatst, die van het dwarsschip in 1905, die van de zuidelijke zijbeuk in 1908 en 1910 en die van de noordelijke zijbeuk in 1911.
- 4 Studie toevertrouwd aan J.-M. Gdaléwitch, conservator-restaurator gespecialiseerd in glas-in-loodramen, bijgestaan door een deskundigencomité bestaande uit leden van het Belgisch comité van *Corpus Vitrearum*, het KIK en de DML.
- 5 KEMPENEERS, J., *Histoire. Saint-Gilles*, Publimonde, Brussel, 1962.
- 6 Lot V/1 (algemeen schilderwerk) werd toegekend aan de firma Maison Brouillard voor een bedrag van 234.104,96 euro (werken: november 2002 - februari 2004); Lot V/2 (restauratie van schilderijen) werd toegekend aan de firma De Witte-Delmotte-Verbeke voor een bedrag van 717.580,42 euro BTW (werken: april 2006 - april 2008).

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Lesecque, Cecilia
Paredes en Brigitte Vander Bruggen.

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Lesecque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

COORDINATIE VAN DE DOSSIER

Jean-Marc Basyn

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Jean-Marie Bailly, Jean-Marc Basyn,
Derek Biront, Françoise Boelens, Thierry
d'Huart, Jan De Kesel, Paula Dumont,
Marie-Pierre Dusausoy, Christian
Frisque, Mieke Goegebuer, Pierre-Yves
Lamy, Catherine Leclercq, Harry Lelièvre,
Murielle Lesecque, Christian Spapens,
Anne Van Loo.

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels, Erik Tack,
Data Translations Int.

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Wim Kenis,
Griet Meyfroot, Coralie Smets en de leden
van het redactiecomité.

VORMGEVING

The Crew Communication

DRUK

IPM Printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt, Brigitte Vander Bruggen
bpeb@gob.irisnet.be

BEDANKINGEN

Hans Blanchaert, Philippe Charlier,
Julie Coppens, Thierry d'Huart, Mathilde
Lebrun, Georges Mayer, Marc Meganck,
Coralie Smets, Tom Verhofstadt.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal
van Brussel Stedelijke Ontwikkeling/
Gewestelijke overheidsdienst Brussel,
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd onder de
verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle
rechten voor het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en Landschappen –
Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.erfgoed.brussels>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

ARA – Algemene Rijksarchief
ARB – Académie royale de Belgique
CIDEP – Centre d'Information, de
Documentation et d'Étude du Patrimoine
DCBSO – Documentatiecentrum van
Brussel Stedelijke Ontwikkeling
DML – Directie Monumenten en
Landschappen
GOB – Gewestelijke Overheidsdienst
Brussel
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor het
Kunstpatrimonium / Institut royal du
Patrimoine artistique
SAB – Stadsarchief Brussel

ISSN

2034-578X

WETTELIJK DEPOT

D/2016/6860/019

Cette revue paraît également en Français
sous le titre *Bruxelles Patrimoines*.